

**In the Waitangi Tribunal**

**Wai 207**

**Wai 785**

Under

**the Treaty of Waitangi Act 1975**

In the Matter of

**the Northern South Island Inquiry (Wai 785)**

And

In the Matter of

**a claim to the Waitangi Tribunal by Akuhata Wineera, Pirihira Hammond, Ariana Rene, Ruta Rene, Matuaiwi Solomon, Ramari Wineera, Hautonga te Hiko Love, Wikitoria Whatu, Ringi Horomona, Harata Solomon, Rangi Wereta, Tiratu Williams, Ruihi Horomona and Manu Katene for and on behalf of themselves and all descendants of the iwi and hapu of Ngati Toa Rangatira**

---

**BRIEF OF EVIDENCE OF CHARLES TE AHUKARAMU ROYAL**

**Dated 9 June 2003**

---



89 The Terrace PO Box 10246 DX SP26517 Wellington  
Telephone (04) 472 7877 Facsimile (04) 472 2291  
Solicitor Acting: D A Edmunds  
Counsel: K Bellingham/K E Mitchell/B E Ross

## BRIEF OF EVIDENCE OF CHARLES TE AHUKARAMU ROYAL

### HE MIHI

Tēnā koutou katoa e Te Taraipiunara-o-Waitangi. Tēnā koutou e whakatau nei, e wänanga nei i ngä aureretanga, i ngä kerëme o ngä iwi Mäori o te motu, otirä, ä mätou whakaaro mö ngä mahi a Te Käwanatanga e whakapaetia ana kua hë nei i raro i ngä tikanga o Te Tiriti-o-Waitangi. Heoi anö rä, i mua i te whakatakotoranga mai o ënei körero, i te tuatahi, e tika ana kia huri ö tätou whakaaro ki a ia i te wähi ngaro. Ka mutu ka tīkina atu ënei kupu körero hei kákahu i te reo whakawhetai, i te reo whakamoemiti.

Ko te mihi tuatahi ki a Ihowa o ngä mano  
Ki te Kaihangā o Ranginui e tü iho nei  
o Papatuanuku e takoto ake nei;  
o ngä mea ngaro o te Ao Wairua  
o Te Korekore, me ngä Pö  
o ngä mea i whakatinanatia ki Te Ao-tü-roa.

Kia hora töna marino ki te marae i waho,  
töna rangimarie ki tenei huihuitanga.  
Kia whakapäoho iho töna wairua  
Ki runga ki tenei minenga;  
kia whakamanuhiritia te wairua-o-te-mohio,  
taua wairua i tukua ki a Kingi Horomona,  
Kia ai tāna whiriwhiri i ngä take i horahia  
Ki töna aroaro, i runga i te tapu, i te pono.

Ko te Mihi Tuarua,  
E Koro mä, e Kui mä, e te whänau,  
nau mai, e waha i taku tua,  
E te Taraipiuna-o-Waitangi  
kua eke mai nei, kia ai täku kĩ ake.

*Tuia te Rangi e tü nei,  
Tuia te Papa e takoto nei,  
Tuia rätou kua riro,*

*I Te Ara-whänui-o-Täne,  
I te Muriwaihou, o te Pö-tiwha,  
I te Pö e okioki ai te moe.  
He maimai aroha ki a rätou,  
He maioha ki a koutou kua eke mai nei,  
Tënä koutou, tënä koutou, tënä koutou.*

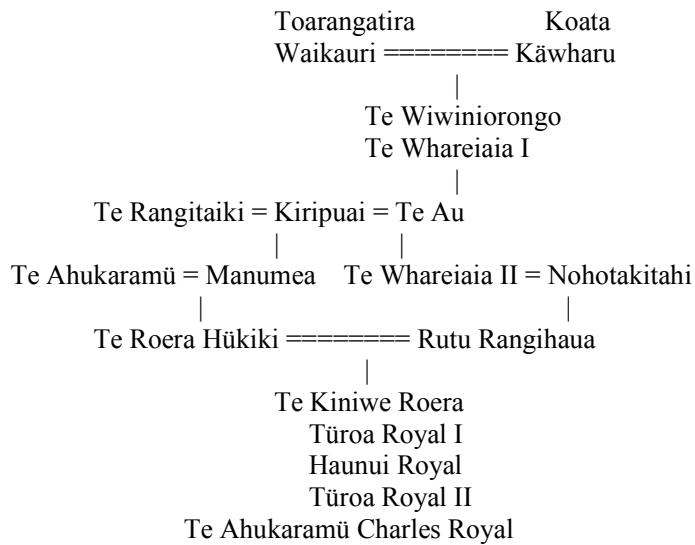
Nä, ko ënei kupu kei runga i te mata  
o te whenua e takoto ana, kia tiria iho,  
mahu äkuanei, mahu äpöpö  
i raro i te kupu mana i herea e te Karaiti,  
e te tama a te Atua - ‘Ko täu e here ai i te whenua,  
ka herea mai i te rangi.’

Nä, ko ënei kupu ka horahia nei ki te aroaro o te Taraipiunara;  
kia poua, kia tiria, kia rurukutia i raro i te mana,  
i te tokomauri tapu o Ihu,  
tapu nui, tapu roa, tapu whakahirahira.  
Ko te tokomauri tapu tënei i poua,  
te tokomauri o te ripeka o Kawari,  
ki a Papa-tua-nuku e takoto nei,  
taiäwhiao ki te Ao Whänui.  
Ka eke, eke panuku,  
te öhaakī o ngä mätua,  
‘Toi te kupu, Toi te Mana, Toi te Whenua.’<sup>1</sup>

## HE WHAKAMÄRAMA

Töku ingoa ko Te Ahukaramü. Öku iwi, ko Ngäti Raukawa, ko Ngäti Tamaterä, ko Ngä Puhi. Heoi, he uri hoki ahau nö te tupuna nei nö Toarangatira:

<sup>1</sup> He mea tango mai ënei kupu whakawhetai, whakamoemiti i te karakia a tö mätou tupuna, a Rev. Mäori Marsden o Ngä Puhi. Näna tenei karakia i whakatakoto ki mua i te aroaro o te Royal Commission on Social Policy, i te tau 1987.



### *Whakapapa 1: He Uri a Te Ahukaramü Charles Royal nō Toarangatira*

I tupu ake ahau i Te Üpoko-o-te-ika, ä, nō te tau 1980 i timata ai täku ako i ngä korero mö öku iwi. Arä, koirä te wä i uru ai ahau ki ngä huihuinga o te rangatahi o Ngäti Toarangatira, o Ngäti Raukawa, o Te Äti Awa anö hoki. Mai anö i tärä wä, tae noa ki te tau 1996, i äta noho ahau i ënei huihuinga, i ngä wänanga hoki i ako ai mätou i te reo Mäori. Ko ngä kaumätua i tükitaki ai ahau – mätou katoa – i tärä wä, ko ngä kaumätua o tenei rohe i whakaetia te ako i ngä korero mö ö mätou iwi o tenei takutai moana. Me whakahua märire étahi o ngä kaumätua nei: ko Päteriki Te Rei, ko Ruta Rene räua ko tana tungäne ko Momo Rene, ko Harata Horomona räua ko tana hoa tungäne ko Matuawi, ko Whatakaraka Davis, ko Te Whakahäwea Rauhähä, ko Ngä Pukapuka Kereama rätou ko öna tuahine, ko ana tēina, arä, ko Kararaina Te Whatu, ko Rangiamohia Parata, ko Riria Kükütai, ko Taumata Rénata, ko Tükawekai Kereama, ko Te Whetümarama-o-te-ata Kereama räua ko tana hoa rangatira ko Te Hua-o-te-Kawariki Lawton. Ko töku tupuna koroua hoki ko Kerei Mangöni Roera, ko ia tonu tētahi näna au i ako ki étahi körero, ki étahi whakapapa. Käti, he maha tonu ngä kaumätua, ngä pakeke i tae mai ki ö mätou huihuinga, nä rätou hoki mätou i mohio ai ki ngä tikanga me ngä körero o tö mätou rohe. Koia au e pakari nei ki te whakatakoto i étahi whakaaro ki mua i tö koutou aroaro, i runga hoki i ngä tohutohu, i ngä whakaakoranga mai o ö mätou pakeke.

### *Ngä Take o ënei korero*

Heoi, ahakoa täku whakahuahua i ngä ingoa o ngä pakeke o tenei rohe, e tika ana kia whakamäramatia käore au i tae mai ki te tautoko, ki te whakahë ränei i te kerëme a

Ngäti Toarangatira, arä, te kerëme e wänangatia ana, e whakataungia ana e koutou i tënei tünga o Te Taraipiunara nei. Ehara i te mea käore kau öku nei aroha mö te iwi nei o Ngäti Toarangatira. E kao. Heoi, i te mea, käore au i äta uru ki ngä rünanga, ki ngä wänanga, ki ngä kömiti nä rätou tënei kerëme i whakairo, i wänanga, i kökiri, he pai kë atu me tuku e ahau tëtahi äwhina ki a koutou o Te Taraipiunara, arä, i tä koutou wänanga i ngä take o tënei kerëme. Otirä, me tuku e ahau te wähi e märama ana ki ahau, ä, mä koutou e whiriwhiri i te tika ränei, i te hë ränei o aku körero, ka mutu, mä koutou hoki e titiro ki te hängaitanga o ënei körero ki te kerëme nei a Ngäti Toarangatira. Heoi anö rä, ko te wähi ki ahau, he whakatakoto i ätahi whakaaro, i ätahi körero, i ätahi whakapapa hoki hei äwhina i tä koutou wänanga i ngä tini take e takoto ana ki mua i tö koutou aroaro. Waihoki, e pënei ana ngä take me ngä whakaaro hei körero mäku:

- a. Tuatahi, he whakatakoto i te whakaaro, he nui tonu, he maha tonu ngä tühonohonotanga i waenganui i ngä iwi e noho ana i Te Üpoko-o-te-ika me Te Tauihu-o-te-waka-o-Mäui - i te wä i a Te Rauparaha mä, ä, tae noa mai ki ënei rä;
- b. Tuarua, e mea ana ahau, e torotoro ana ngä käwai o te tangata kotahi ki ätahi iwi, e pä ana hoki ia ki ätahi iwi. Hei tauira, mö te tupuna mö Te Rauparaha, e whai whanaungatanga ana ia ki roto i a Ngäti Toarangatira, i a Ngäti Koata, i a Ngäti Rärua, i a Ngäti Raukawa, i a Ngäti Maniapoto me te tini noa atu o ngä iwi;
- c. Tuatoru, nä te whänuitanga o ënei käwai, e taea ana e te rangatira te hari i öna take ki ätahi iwi (ehara i te mea ki te iwi kotahi), e taea ana hoki e ia te tuitui i öna iwi ki roto i öna take. Koia i taea ai e Te Rauparaha te hari i öna take ki a Ngäti Raukawa, ki a Te Äti Awa, ki a Ngäti Maniapoto, ki a wai ränei. (Nä te whanaungatanga anö hoki i tae mai ai ngä iwi nei ki Te Üpoko-o-te-ika me Te Tauihu-o-te-waka-a-Mäui.)
- d. Tuawhä, i te mea, he pënei rawa te ü o te whanaungatanga i waenganui i ngä iwi nei, e mea ana ahau, he uaua rawa te körero mö tëtahi iwi, ka kore nei he pänga ki tëtahi atu. He uaua hoki te körero mö tëtahi tangata kotahi nei, ka kore nei he pänga ki tëtahi atu tangata. Kei ngä whakataukï tënei whakaaro e käkahutia ana. (Tirohia, ‘Ehara taku toa i te toa takitahi, engari, he toa takitini’.);

- e. Tuarima, i ēnei rā, he torutoru noa iho ngä tängata e märama ana ki te katoa o ngä tühonohonotanga nei, ngä torotoronga o te whanaungatanga i waenganui i ēnei iwi;
- f. Tuaono, mäku e körero i te taha ki ngä tühonohonotanga i waenganui i a Ngäti Raukawa (otirä, i a Ngäti Huia) me Ngäti Toarangatira – te wähi e märama ana ki ahau - hei tauira mö ngä tini tühonohonotanga nei.

Ka mutu, e rauhītia ana aku whakaaro katoa i raro i te körero e mea ana:

***He iwi te tuarä o te tangata.***

Arä, e mea ana ahau, ahakoa te toa, te pakari, te rangatira, te kaitä, te marutuna hoki o te tangata kotahi – wairua, hinengaro, kikokiko – e kore e taea te körero mö te tangata kotahi ki te kähore töna iwi e körerotia. Ka mutu, e kore hoki e taea te körero mö te iwi, ki te kähore hoki te tangata kotahi e körerotia. He tikanga nui tēnei nō te iwi Mäori mai iho.

## **HE IWI TE TUARÄ O TE TANGATA**

Käti, me timata ake ēnei körero i ngä whakamärama mö tēnei körero, e ai ki täku e möhio ai. Käore au e körero ana mö tētahi atu iwi, ä, kia tükina atu e ahau ngä körero o öku tupuna mö tēnei kupu whakataukï nei: ‘He iwi te tuarä o te tangata.’ Arä, me tiki atu e ahau ngä körero mö tö mätou tupuna mö Hükiki Te Ahukaramü hei tauira mö tēnei körero.

I te wä i heke mai ai a Ngäti Mangö<sup>2</sup> (Ngäti Toarangatira) ki tēnei takutai moana, i tae he karere ki Maungatautari me te körero kua mate a Ngäti Mangö i te tonga, he aituä ränei kua pää ki a rätou. Äkuanei, he takuate, he tiwha ränei te ähua o te körero i tae ki Maungatautari, te käinga tupu o Ngäti Raukawa i tärä wä. Nö te pänga mai o tēnei körero, ka whakatakä he ope haere, ä, ka haere rätou ki te tonga. Nä, ko ngä rangatira o tēnei ope ko Ngärangiorëhua, ko Mätenga Te Mätia, ko Te Horohau, ä, ko tö mätou tupuna hoki ko Hükiki Te Ahukaramü.

## TE HEKE TUATAHI I TAE AI A NGĀTI RAUKAWA KI TE TONGA

Nō ka tae rātou ki Ötaki, ki Kapiti hoki, ka whiua he häkari, ä, ka noho hoki ngä kaumätua nei ki te whiriwhiri i ä rātou take. Nä, i tērā wä, he nui tonu ngä karanga i tae ki Maungatautari me te körero kia heke a Ngāti Raukawa ki te tonga kia nohoia ngä whenua kua oti i a Ngāti Mangö me öna wehewehenga te raupatu. Nä, tae mai ki tēnei ope, he pēnei tonu te whakaaro a Ngāti Mangö, me heke a Ngāti Raukawa ki te tonga. Heoi, käore tonu nei tērā whakaaro i manaakitia e ngä tupuna nei o Ngāti Raukawa.

Nä, e kī ana te körero, ka whakatika te ope nei a Ngāti Raukawa ki te hoki ki Maungatautari, kätahi a Waitohi – te tuahine o Te Rauparaha – ka whakatika ki runga, ä, ka whakatakotongia e ia tāna körero e rongonuitia ana i runga i ngä marae o ngä iwi nei. He pēnei te körero a Waitohi:

Ngāti Raukawa, e hoki ki Maungatautari! Mä wai o koutou e mau mai aku werewere hei noho mai i runga i te whenua i haha nei?<sup>3</sup>

Nō te whakaputanga o tēnei körero a te tuahine tonu nei a Te Rauparaha, ka tahuri ngä whakaaro a ngä kaumätua nei. Ka mutu, ka tü a Hükiki Te Ahukaramü, ka puta i a ia tāna whakautu:

Mäku, mä te tuarā nui o Pakake.<sup>4</sup>

Nä, he nui tonu ngä tikanga e takoto ana i tēnei körero. Taihoa ake nei ngä körero mö te take nui i puta ai tēnei whakautu a Te Ahukaramü, heoi, ko te wähi hei tirotiro mä tätou, ko te körero nei mö ‘te tuarā nui o Pakake’. He aha te tikanga o tēnei körero?

### Te Tuaränui-O-Pakake

Ko te ähua o te wero nei a Waitohi e pēnei ana: kei a wai ränei te kaha, te mana, te pakari ki te ärahi i a Ngāti Raukawa ki te tonga, ki te whakatutuki hoki i töna take?

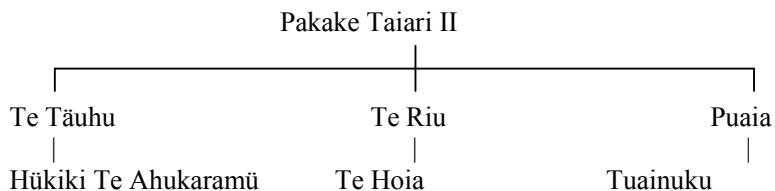
---

<sup>2</sup> Koirā te ingoa o Ngāti Toarangatira i te wä i heke mai ai rātou ki te tonga. Nō te nohoanga i Te Üpoko-o-te-ika me Te Tauihu-o-te-waka-a-Mäui, ka mauria e rātou te ingoa nei o ‘Ngāti Toarangatira’.

<sup>3</sup> Nä Ngärongo Iwikätea Nicholson tēnei körero i tuku mai. He maha tonu ngä tānga o tēnei körero i roto i ngä pukapuka, heoi, he pēnei te takoto mai o te körero ki tä Iwikätea i mahara ai.

<sup>4</sup> He maha tonu ngä tuhinga i täia ai i ngä pukapuka. Koinei te körero e kawea ana e te iwi. Tirohia hoki, *Käti au i konei, He Kohikohinga i ngä Waiata a Ngāti Toarangatira, a Ngāti Raukawa*, Huia 1994, whärangi 10.

He take nui anō tō te kuia nei, e kore hoki te take nei e tutukitia e te ware noa iho. Mä te tangata tötika, mä te tangata he tuarā töna. Nä, ka riro i a Te Ahukaramü te whakautu, käti, mä ‘Te Tuaränui-o-Pakake’. Nä, ko te tikanga tuatahi o tēnei körero, he iwi tonu nei ‘Te Tuaränui-o-Pakake’. He pēnei te whakapapa:



### *Whakapapa 2: Te Tuaränui-o-Pakake*

Nä, ki te whakaarotia e tätou te ähua o tēnei ingoa o ‘Te Tuaränui-o-Pakake’, kei pöhëhëtia kei te körero tätou mö te tuarä, köwi ake nei o tētahi tangata kotahi, töna ingoa ko Pakake. Ae, kei te körerotia tētahi tangata kotahi nei, heoi, he iwi kë te mea e körerotia ana. Ko te tangata kotahi (Pakake) **räua tahi** ko te iwi (Te Tuarä); ko te iwi **räua tahi** ko te tangata kotahi. Koinei tētahi tikanga nui i roto i ngä iwi, i ngä hapü, i ngä whänau o ngä iwi Mäori puta noa i te motu. Arä, ko te hononga o te tangata kotahi ki töna iwi, töna iwi ränei ki a ia. I ënei rä, kua ähua ngoikore haere te mahara a te tangata kotahi, e pä ana öna tikanga ki étahi atu. I ënei rä e kaha ana te whakatupu i te tangata me te whakaaro, ka pakeke nei ia, ka puta atu hoki i te käinga tupu, ä, kua wätea ia, kua kore hoki he tino pänga o äna mahi ki étahi atu. Heoi anö rä, i te wä i a Te Rauparaha mä, ki te pä tētahi ähuatanga ki te tangata kotahi, pérä i a Te Rauparaha, käti, ka pä hoki ki töna iwi.

Nä, mö te iwi nei o ‘Te Tuaränui-o-Pakake’<sup>5</sup>, koirä ngä uri a te tupuna nei a Pakake. Ka mutu, kei ngä uri te whänuitanga atu o te ‘tuarä’ o te tupuna nei o Pakake<sup>6</sup>. Hua atu, mä ngä uri te tuarä nei e whakawhänui kia tika ai te körero, ko te ‘tuarä **nui**’ tēnei o Pakake.

<sup>5</sup> Hei äpititanga i ënei körero, nö te wä tonu i puta ai tēnei kupu a Te Ahukaramü ka puta ai hoki te iwi nei o Te Tuaränui-o-Pakake. Arä, nö tärä wä tonu nei i puta ai te rongo mö tēnei iwi. I mua i te taenga mai ki te tonga, ko Ngäti Huia (Te Ngare-a-Huia) te karangatanga i mauria e Te Ahukaramü. Heoi, i whakawhänuitia, i whakatupungia hoki a Ngäti Huia i te putanga o tēnei iwi o Te Tuaränui-o-Pakake – inä he uri hoki a Pakake nö Huia.

<sup>6</sup> Tärä pea e hängai ana te kupu nei o ‘te tuarä a Pakake’ ki te tuarä, köwi ake nei, o te tinana o Pakake. Ka waihotia te körero ‘te tuarä o Pakake’ kia hängai ki tana iwi, otirä, ki ana uri o ‘Te Tuaränui-o-Pakake’.

Nä, nō te hokinga o Te Ahukaramū ki Ötaki, ka timata ngā heke a Ngāti Raukawa ki te tonga. Otirā, nä Te Tuaränui-o-Pakake ngā take nei i kōkiri. Otirā, nä rātou te take nui a Waitohi i whakatutuki, ä, ka riro i a rātou ētahi whenua i Ötaki, i Muhunoa, i Horowhenua me Poroutāwhao hoki.

Nä, me whakaräpopoto ënei whakaaro.

- 1      Ka puta i a Te Ahukaramū te ingoa nei o Te Tuaränui-o-Pakake me te whakaaro, mā rātou te take nei a Waitohi e whakatutuki.
- 2      I te putanga o tēnei ingoa, kei te kōrero a Te Ahukaramū möna anō rā, kei te kōrero hoki ia mö töna iwi nei, mö ngā uri a Pakake.
- 3      Arä, kei a Te Ahukaramū te kupu mö tēnei iwi, ä, ka puta i a ia tēnei kupu, mā rātou katoa tēnei kupu hei häpai, hei tautoko, hei whakatinana.
- 4      Ki te kāhore tēnei kupu e manaakitia, ka heke te tupu o Te Ahukaramū ngätahi ko te tupu o Te Tuaränui-o-Pakake, ka kore hoki tēnei ingoa e rangona i ngā rā i muri mai.
- 5      Nō reira, mā te manaakitanga a ngā uri nei a Pakake te kupu a Te Ahukaramū e ü ai, e tutuki ai. Mā te manaakitanga hoki a Te Ahukaramū i ngā uri nei a Pakake tēnei kupu e tutuki ai.

Nä, ko te tikanga i puta ai ënei kōrero, e mea ana ahau he pēnei rawa te tikanga mö ngā rangatira katoa o ngā iwi e noho nei i Te Upoko-o-te-iaka me Te Tauihu-o-te-waka-o-Mäui. He pēnei te tikanga mö Te Rauparaha, mö Te Whatanui, mö Te Wharepouri, mö wai atu ränei. Arä, haere ana he rangatira<sup>7</sup>, haere ana hoki he iwi. Nä, mö ngā rangatira nei a Ngāti Toarangatira, a Ngāti Raukawa me ētahi atu iwi o tēnei rohe, ehara rātou i te ‘piri taha tahi’.<sup>8</sup> E torotoro ana ö rātou kāwai ki ngā iwi, ki ngā hapū o te nuinga o ngā iwi nā rātou tēnei rohe i noho. (Koia hoki i tae mai ai ënei iwi – he whanaunga rā hoki!) Hei tauira, e whai whanaungatanga ana hoki a Te Ahukaramū ki a Ngāti Kauwhata, ki a Ngāti Tükorehe, ki a Ngāti Wehiwehi, ki a Ngāti Huia, ki a Ngāti Toarangatira – ki a Ngāti Tüwharetoa me Ngāti Maniapoto

<sup>7</sup> Koinei hoki te tikanga o te kupu ‘rangatira’. Arä, he ‘ranga’ i ngā ‘tira’, he whakatakā i ngā ope, he whakakotahi i te iwi.

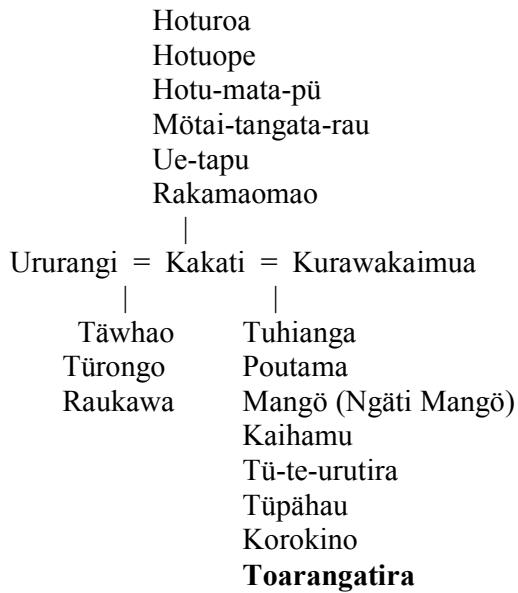
<sup>8</sup> Koinei te kupu a Te Kani-a-Takirau o Ngāti Porou e whakakāhore nei i te whakaaro kia tū ia hei Kīngi. I te mea e ü katoa ana öna kāwai ki ngā iwi o Te Tai Rāwhiti – kāore he putanga ki waho – ka kī ia, kāore pea e tika ana kia tū ia hei Kīngi. Ka mutu, ka kī hoki ia, töna maunga, ‘ehara i te maunga nekeneneke’.

hoki. Mō Te Rauparaha, e whai whanaungatanga ana ia ki a Te Āti Awa, ki a Ngāti Mutunga, ki a Ngāti Huia, ki a Ngāti Rangatahi, ki a Ngāti Tūwharetoa, ki a Ngāti Rārua me te tini noa atu. Koia i taea ai e ia te tuitui i ngā tini karangatanga o te tonga nei. Ka mutu, he tauira ēnei mō te kōrero nei ‘he iwi te tuarā o te tangata’.

## TE WHANAUNGATANGA I WAENGANUI I A NGĀTI RAUKAWA RÄUA KO NGĀTI TOARANGATIRA

Nā, i te mea kua puta i ahau tāku whakaaro mō te whanaungatanga o te tangata kotahi, o te rangatira hoki, me tiki atu e ahau ētahi whakapapa hei tauira mō tēnei tūāhuatanga nei o te whanaungatanga i waenganui i ngā iwi, i waenganui hoki i te tangata kotahi me öna iwi. E kore au e kōrero mō ētahi atu iwi, ä, ka whakawhāitingia tāku titiro ki ngā whakapapa mō öku ake tūpuna hei tauira mō tēnei tūāhuatanga. Ka mutu, ki te whakaaro tātou mō ngā rangatira o Ngāti Toarangatira me Ngāti Raukawa, he tika tonu kia maharatia ngā tini tūhonohonotanga i waenganui o ēnei iwi.

Tuatahi, mō ngā iwi nei o Ngāti Raukawa räua ko Ngāti Toarangatira, nō te waka kotahi ēnei iwi, arä, nō Tainui ēnei iwi. Anei te whakapapa:

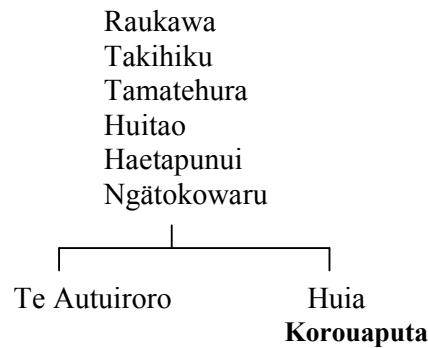


*Whakapapa 3: Nō Tainui a Ngāti Raukawa räua ko Ngāti Toarangatira*

Nä, he nui tonu ngä tühonohotanga i waenganui i ënei iwi, ä, me whakaputa märire i ëtahi körero hei tauira mö tenei tüahuatanga. E kore hoki te katoa e körerotia i konei, heoi, me whakaputa ëtahi kia kitea te tühonohonotanga.

### **Te Eanga o te mate o Te Autuiroro i a Marangaipäroa**

Nä, he tupuna nui a Te Autuiroro nö Ngäti Raukawa. Nö te matenga o Te Autuiroro i puta ai tëtahi tühonohonotanga nui i waenganui i a Ngäti Toarangatira me Ngäti Raukawa. Tuatahi, e whai ake nei te whakapapa mö Te Autuiroro:



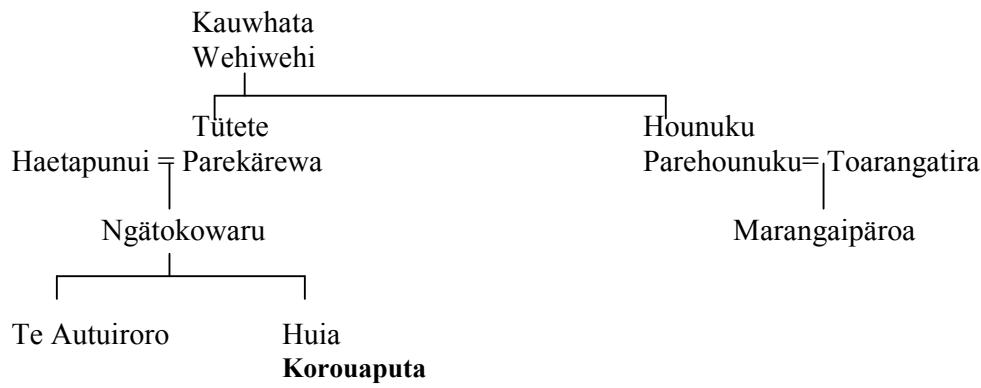
#### ***Whakapapa 4: Ko Te Autuiroro rätou ko Korouaputa ko Huia***

Nä, e ai ki a Kipa Roera Te Ahukaramü, i patua a Te Autuiroro, ä, he aituä nui tenei i pä ki te iwi. E pënei ana täna whakamärama:

...ka tukua e Korouaputa tana tangata me te taha huahua ki nga rangatira  
tono kia haere mai ki te takitaki i te mate o Te Autuiroro tae atu ki a  
Marangaiparoa kua taengere te taha ka haere mai a Marangai me tana  
whanau...<sup>9</sup>

Nä, te mutunga iho, ka ea te mate o Te Autuiroro i a Marangaipäroa – te tama a Toarangatira. He pënei te whanaungatanga i waenganui i a Marangaipäroa, rätou ko Te Autuiroro, ko Korouaputa:

<sup>9</sup> He Pukapuka Whakapapa nä Kipa Roera Te Ahukaramü i tuhituhi. January 20, 1940. Kei töna whänau tenei pukapuka e pupuritia ana.



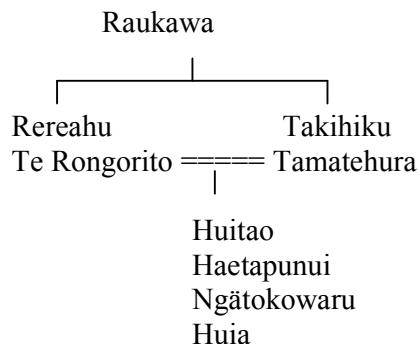
*Whakapapa 5: Ko Te Autuiroro rätou ko Korouaputa, ko Marangaipäroa<sup>10</sup>*

Raukawa	
Takihiku	
Tamatehura	
Huitao	
Haetapunui	
Ngātokowaru	Toarangatira
Te Autuiroro	Marangaipäroa
Te Kähuirangi =====	Haunga

*Whakapapa 6: Ko Te Kähuirangi räua ko Haunga<sup>11</sup>*

E kī ana a Kipa Roera, ‘ka puta i a raua nga rangatira o Ngati Toa o Ngati Raukawa.’<sup>12</sup>

### I ea ngä mate o Ngātokowaru räua ko Huia i a Te Rauparaha



*Whakapapa 7: He uri a Ngātokowaru räua ko Huia nö Raukawa*

<sup>10</sup> Nä Kipa anö tēnei whakapapa.

<sup>11</sup> Nä Kipa anö tēnei whakapapa.

<sup>12</sup> Nö taua pukapuka anö rä a Kipa Roera, i tuhia i te tau 1940.

I öna rä, ko Ngätokowaru te ariki o Maungatautari. I ärä wä, i kaha te tupu o ngä take whawhai i waenganui i a Waikato me Ngäti Raukawa. Ko tëtahi aituä nui i pä ki a Ngäti Raukawa i tärä wä, ko te patunga o Ngätokowaru i runga o Taupiri.<sup>13</sup>

Nä Ngätokowaru hoki ko Huia, te tupuna taketake o te iwi nei o Ngäti Huia. I mate hoki a Huia i roto o Waikato. He aituä nui ënei i pä ki te iwi nei o Ngäti Raukawa, he mate käore hoki e tika ana kia tärewatia öna take. Ki ngä körero i tuhituhia e Kipa Roera Te Ahukaramü, i te tuatahi, nä Wahineiti räua ko Hapekituarangi ‘nga riri tukino ki roto o Waikato’<sup>14</sup> i whiua ai i runga i ngä mate nei. E toru ngä pä i horoa e ënei tupuna:

- ko Rotoiti
- ko Awawawhero
- ko Houtaewa

He mokopuna a Wahineiti räua ko Hapekituarangi nä Huia:



#### *Whakapapa 7: He mokopuna a Wahineiti räua ko Hapekituarangi nä Huia*

Nö muri, ka tau hoki ënei take, ënei mate ki a Te Rauparaha. E mea ana a Kipa Roera Te Ahukaramü, e whä ngä pä i horoa e Te Rauparaha, ka ea ënei mate. E whai ake nei ngä ingoa o ngä pä nei.

- ko Waiwhakataetae
- ko Te Ripo
- ko Akarapiro
- Ko Te Ahuriri<sup>15</sup>

<sup>13</sup> Nö muri mai, ka whakamoengia te mokopuna a Ngätokowaru (a Te Atairangikähu) ki te tama a Te Putu (a Täwhiakiterangi) – te ariki o Ngäti Mahuta, o Waikato – hei hohou i te rongo.

<sup>14</sup> He Pukapuka Whakapapa nä Kipa Roera Te Ahukaramü i tuhituhi. January 20, 1940. Kei tōna whänau tēnei pukapuka e pupuritia ana.

Nä, koinei ētahi tūhonohonotanga nui i waenganui i a Ngāti Toarangatira rāua ko Ngāti Raukawa. Heoi, ko te tūhonohonotanga ronganui, ko te moenga o Werawera o Ngāti Toarangatira rāua ko Parekōwhatu o Ngāti Huia i puta ai te tupuna taniwha nei a Te Rauparaha. Koinei tonu tētahi o ngā take nui i piri ai a Ngāti Huia (otirā, Ngāti Raukawa) ki a Te Rauparaha me tōna whänau. I te mea, nō Ngāti Huia tonu a Te Rauparaha, ki te pā he ähuatanga ki a ia, ka pā hoki tērā ähuatanga ki öna iwi, tae noa ki a Ngāti Huia tonu nei. Ehara i te mea, i whakaae katoa a Ngāti Huia i ngā wā katoa ki ngā take a Te Rauparaha, heoi, i te mea e kore rawa e taea te wetewete i ngā käwai e tuituia ana i roto i a Ngāti Huia, ka nui te kaha piri o Ngāti Huia me Te Rauparaha. I ētahi wā, i whakahē tonu ngā rangatira a Ngāti Huia – a Te Ahukaramū, a Te Whatanui me ētahi atu – ki ngā take a Te Rauparaha. Heoi, ahakoa ngā whakahē, e kore hoki te ringa e ara ki te patu i a ia, e maharatia tonutia ana, nō rātou hoki ia. Ka mutu, ko rātou hoki ‘ngā höia a Te Rauparaha’.<sup>16</sup>

## TE RAUPARAHĀ

Ka whia rānei ngā whärangi kua pau i ngā körero mö Te Rauparaha. Ka whia rānei ngā huihuinga kua oti i ngā körero möna. He tupuna nui tēnei i ngā nekenekehanga o te iwi Māori i öna rā, i te wā hoki i whänau ai te taonga nei o ‘Niu Tirenī’. E kore e taea te körero mö te katoa o ngā kawenga a tēnei tupuna, heoi, ko te wähi hei tirotiro mā tātou, ko te whanaungatanga a Te Rauparaha ki a Ngāti Huia hei tauira mö te körero e mea ana, ‘he tuarā te iwi o te tangata’. E möhiotia whänuitia ana nō Ngāti Toarangatira tēnei tupuna, ä, ka waihotia e au mā öku pakeke o Ngāti Toa e körero mö te taha ki a rātou. Heoi, nō Ngāti Raukawa hoki a Te Rauparaha, otirā, nō Ngāti Huia.

### Te Kupu a Korouaputa

E kī ana ētahi, i whänau a Te Rauparaha hei kore noa iho, ä, nō te tupunga ake kätahi anö ia ka whiwhi i tōna rangatiratanga. Engari, e mea ana ngā pakeke o Ngāti Huia, he tuturu hē tēnei körero. Ko tä rātou whakaaro e pēnei ana: i whänau a Te Rauparaha hei rangatira, i tupu ake hei rangatira, i mate tonu atu he rangatira. Ko te take i pēnei ai tä rātou whakaaro, ko te haerenga o te matua o Te Rauparaha – a Werawera, he rangatira nō Kāwhia - ki Maungatautari, ki a Korouaputa – rangatira o Ngāti Huia - ki te tono mö tētahi o ngā tamähine a te kaumätua nei hei wahine māna.

<sup>15</sup> Nō taua pukapuka anö rā a Kipa, i tuhituhia rā i te tau 1940.

<sup>16</sup> Koinei tētahi körero e rangona ana i runga i ngā marae. ‘Ko Ngāti Huia ngā höia a Te Rauparaha.’

I tērā wā, kotahi noa iho te tamāhine a Korouaputa e noho tonu ana ki te kāinga, ko Parekōwhatu tōna ingoa. Ka kī atu a Korouaputa ki a Werawera kua riro katoa ana tamāhine, kua moe i ō rātou tāne. Ko te tamāhine e noho ana te kāinga, ‘he harihari wai māku’. Hei ahakoa, ka ü a Werawera ki tōna take, ä, ka kī atu a Korouaputa, ‘Ko wai ka hua, ko wai ka tohu, ka puta he taniwha.’<sup>17</sup> Nä, ka riro a Parekōwhatu i a Werawera, ä, ka hoki rāua ki Kāwhia.

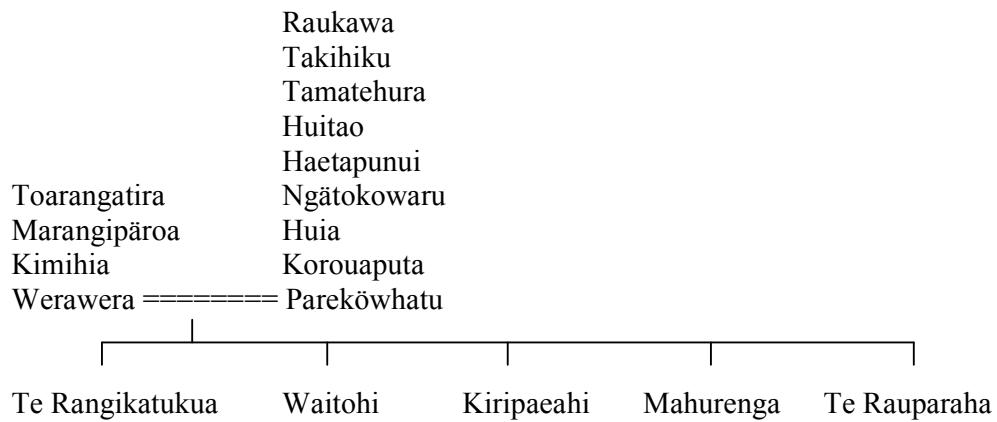
Nä, mö te kupu nei a Korouaputa, e kiia ana he matakite tēnei. Tä tātou kupu i ēnei rā, he ‘kupu poropiti’ tēnei. E mea ana a Ngāti Huia, he kitenga tēnei i tau ki a Korouaputa, kei ngā rā ka puta ai te whakatutukitanga. Nä, ka moe a Werawera i a Parekōwhatu, ka whānau mai tā rāua tamaiti tuatahi. Nō te whānautanga ka haria te tamaiti nei ki a Korouaputa me te pātai, koia rānei te tamaiti i kitea ai e Korouaputa. Rokohanga atu a Maungatautari, ka kī atu a Korouaputa, ‘e kao, waihotia mā te rangi ka tukua’<sup>18</sup>. Nä, ka tapaina tērā tamaiti ki te ingoa o Te Rangikatukua.

Nä, he pērā te tikanga mö ngā tamariki katoa – whānau ana he tamaiti, haria ana tērā tamaiti ki tō rātou tupuna ki a Korouaputa. Nä, e kiia ana te kōrero, nō te whānautanga o Te Rauparaha, i kitea e ono kē ngā matimati i te waewae kotahi. E kiia ana koia te tohu i whakaaetia ai e Korouaputa, koia nei te tamaiti i kitea ai e ia, koia te whakatinanatanga o tāna i kite ai. Nä, nō te whakaaetanga a Korouaputa ki te tamaiti nei, ka riro a Te Rauparaha ki Maungatautari, ka whakatupungia ki reira.

Nä, koia te take e mea nei ngā pakeke a Ngāti Huia he rangatira tonu a Te Rauparaha i tōna whānautanga mai, i te mea, koia te whakatinanatanga o te matakitetanga a Korouaputa, te rangatira nui o Ngāti Huia i tērā wā.

<sup>17</sup> Nä Pāteriki Te Rei o Ngāti Toarangatira tēnei whakamārama i tuku mai ki ahau.

<sup>18</sup> Nä Ngārongo Iwikātea Nicholson o Ngāti Pareraukawa, o Ngāti Huia tēnei whakamārama i tuku mai ki ahau.

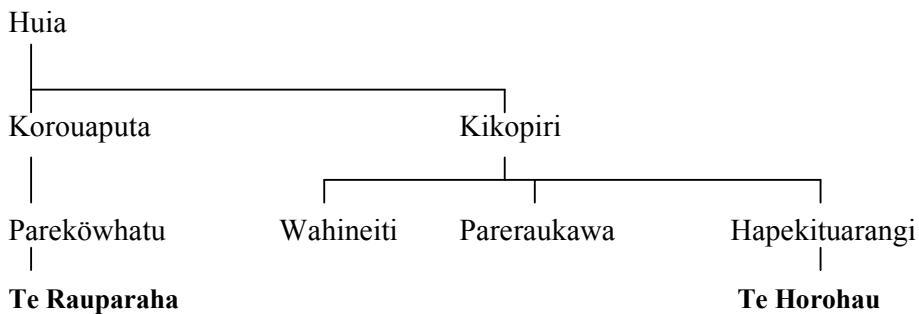


### ***Whakapapa 8: Ngā uri a Werawera rāua ko Parekōwhatu***

#### **Te Kaiwhakakapi i te mana o Hapekituarangi**

Nä, ka tupu ake a Te Rauparaha ki Maungatautari. Ka tae ki te wä, ka tü a Hapekituarangi (he mokopuna nä Huia) hei ariki i Maungatautari. Nö tērā wä hoki, i riro a Te Rauparaha i a Hape hei äkonga, hei tauira mäna. E kiia ana, ka tü a Te Rauparaha mäna ngä räkau a Hape hei pupuri, ka tü hoki a Hape hei kaiwhakaako, kaiärahi hoki i a Te Rauparaha.

Nä, ka haere te wä, ka kaumätua haere a Hapekituarangi. Ka heke ia ki te mate, ka takoto i töna moenga, ka rüpeke te iwi ki töna aroaro. Ka tahuri öna whakaaro ki te pätai, mä wai töna mana, töna türanga hei häpai i ngä rä i muri mai. Nä, e kiia ana, nö te putanga o tēnei pätai, käore kau tētahi i körero – tae noa ki a Te Horohau, te tama a Hape. Nö te korenga a tētahi i whakaputa i öna körero, ka kī atu a Te Rauparaha, mäna te mana o Hape e pupuri. Ka kī atu a Te Rauparaha, ‘Haere atu e koro ki te pö, whanga ai i ngä körero huhua möku.’ Nö reira, ka whiwhi a Te Rauparaha i te mana o Hapekituarangi, ka kiia ia ‘ko ia te kaiwhakakapi i te mana o Hapekituarangi.’ Ka riro hoki te wahine a Hape – a Te Akau o Te Arawa – ki a Te Rauparaha, ka moe räua ka rere ki waho ko tä räua uri ronganui, ko Tämehana Te Rauparaha. Anei te whakapapa:



***Whakapapa 9: Ko Te Rauparaha, rätou ko Hapekituarangi, ko Te Horohau***

Käti, ko te take i puta ai ënei körero, kia tirohia étahi tauira o ngä tini tühonohotanga i waenganui i ngä rangatira o ngä iwi, nä rätou ënei rohe i noho. Arä, ki te whakaaro tätou mö ngä rangatira o ënei iwi e whai nei:

- Ngäti Toarangatira,
- Ngäti Koata
- Ngäti Rärua
- Ngäti Tama
- Ngäti Mutunga
- Te Äti Awa
- Ngäti Raukawa
- Ngäti Huia
- Ngäti Kauwhata
- Ngäti Wehiwehi
- Ngäti Tükorehe
- Me te tini noa atu o ngä iwi, o ngä hapü o ënei rohe

he pënei te tikanga mö ngä rangatira katoa o ënei iwi – arä, e tuituingia ana ö rätou kawai ki roto anö i ö rätou iwi kia rite ki ngä pütaketake o te pä harakeke.

### **TE TAKE A WAITOHI, TE RAUPATU I TE WHENUA**

Nä, kua puta ënei körero mö te tuituitanga o ngä rangatira ki roto i ö rätou iwi. Me hoki anö ki ‘te take a Waitohi’ hei tauira mö tñei tüahuatanga. Ko te take i tü ai a Waitohi ki te tono ki a Ngäti Raukawa, ko te köhurutanga<sup>19</sup> o ngä tamariki a Te Rauparaha. Koia te tangi nui e takoto ana i te kupu a Waitohi.

---

<sup>19</sup> E kï ana a Waretini Tuainuki – he kaumätua nö Ngäti Huia me Ngäti Kikopiri – he ‘patu könihî’ tñei.

Ngāti Raukawa, e hoki ki Maungatautari! Mā wai o koutou e  
mau mai aku werewere hei noho mai i runga i te whenua i  
haha nei?

Nä, he körero pakanga tēnei, he takuate, he tiwha hoki. E mea ana a Waitohi, kei a  
wai rānei te kaha ki te whakatutuki i te take nei? Arā, mā wai rānei tēnei mate e  
takitaki kia ea? Nä, i te mea, nä Te Ahukaramū te whakautu, e mea ana ia, kei a ia  
me töna iwi te kaha. Koia tāna whakautu:

Mäku, mā te tuarā nui o Pakake.

Nä, koia te take i tae mai a Te Ahukaramū me töna iwi ki te tonga, arā, ki te rapu i te  
utu mö te matenga o ngā tamariki a Te Rauparaha. Käore hoki he whenua i tukuna ki  
a ia, he hua kē nō te pakanga i whiwhi ai a Te Ahukaramū i öna whenua. Nä, i tū ngā  
pakanga nei ki Papa-i-tonga, ki Muhunoa hoki, ki Horowhenua, ki ērā takiwā, koia te  
take i noho ai ngā tūpuna o Te Tuaränui-o-Pakake, me Ngāti Huia puta noa i ērā  
takiwā.

E hāngai ana te kupu ‘ukui’ ki te raupatutanga a Ngāti Toa i ngā whenua. I te mea i  
tae mai Te Tuaränui-o-Pakake ki te tonga, koia rātou i uru ai ki te raupatutanga nei.  
Nä rātou te mate o ngā tamariki a Te Rauparaha i takitaki, ä, ka riro i a rātou te  
whenua. Nō reira, mö Ngāti Huia me Te Tuaränui-o-Pakake, he take raupatu kē tā  
rātou take mö ngā whenua nei, ehara i te ‘take tuku’.

Nä, ko te take i taea ai ēnei āhuatanga katoa, ko te whanaungatanga. Ki te pā he mate  
ki tētahi, ka pā hoki ki tētahi. I te mea, nō Ngāti Huia a Te Rauparaha, i tupu ake ia i  
Maungatautari, nāna ngā mate o Ngāti Huia i takitaki, i whiwhi ia i te mana o  
Hapekituarangi – ērā mea katoa – ki te pā he aituā ki a ia, ka pā hoki ki a Ngāti Huia.  
Ehara i te mea i taka katoa ngā rangatira o Ngāti Huia i ana kupu katoa, heoi, e  
mōhiotia ana he whanaunga hoki ia, ko ia hoki te kaiwhakakapi o te tūpuna nui nei o  
Hapekituarangi.

## HE WHAKARÄPOPOTOTANGA

- 1 E whakatakotongia ana ēnei körero me ēnei whakapapa hei äwhina i tā koutou, i tā Te Taraipiunara-o-Waitangi wänanga i ngä tini take o roto i te kerēme o Ngäti Toarangatira.
- 2 He nui tonu, he maha tonu ngä tühonohonotanga i waenganui i ngä iwi e noho ana i Te Üpoko-o-te-ika me Te Tauihu-o-te-waka-o-Mäui - i te wä i a Te Rauparaha mä, ä, tae noa mai ki ēnei rä.
- 3 I te mea e torotoro ana ngä käwai o te tangata kotahi ki étahi iwi, e pä ana hoki ia ki étahi iwi. Hei tauira, mö te tupuna mö Te Rauparaha, e whai whanaungatanga ana ia ki roto i a Ngäti Toarangatira, i a Ngäti Koata, i a Ngäti Rärua, i a Ngäti Raukawa, i a Ngäti Maniapoto me te tini noa atu o ngä iwi.
- 4 Nä te whänuitanga o ēnei käwai, e taea ana e te rangatira te hari i öna take ki étahi iwi (ehara i te mea ki te iwi kotahi), e taea ana hoki e ia te tuitui i öna iwi ki roto i öna take. Koia i taea ai e Te Rauparaha te hari i öna take ki a Ngäti Raukawa, ki a Te Äti Awa, ki a Ngäti Maniapoto, ki a wai ränei. (Nä te whänaungatanga anö hoki i tae mai ai ngä iwi nei ki Te Üpoko-o-te-ika me Te Tauihu-o-te-waka-a-Mäui.)
- 5 I te mea, he pënei rawa te ü o te whanaungatanga i waenganui i ngä iwi nei, e mea ana ahau, he uua rawa te körero mö tëtahi iwi, ka kore nei he pänga ki tëtahi atu. He uua hoki te körero mö tëtahi tangata kotahi nei, ka kore nei he pänga ki tëtahi atu tangata. Kei ngä whakataukï tënei whakaaro e käkahutia ana. (Tirohia, ‘Ehara taku toa i te toa takitahi, engari, he toa takitini’.)
- 6 I ēnei rä, he torutoru noa iho ngä tängata e märama ana ki te katoa o ngä tühonohonotanga nei, ngä torotoronga o te whanaungatanga i waenganui i ēnei iwi
- 7 Kei ēnei whärange te taha ki ngä tühonohonotanga i waenganui i a Ngäti Raukawa (otirä, i a Ngäti Huia) me Ngäti Toarangatira – te wähi e märama ana ki ahau - hei tauira mö ngä tini tühonohonotanga nei.
- 8 E tukuna ana ēnei körero katoa hei whakamärama, hei whakawähnui i te körero, *He iwi te tuarä o te tangata*.

- 9        Ki te whakaarotia e tätou te ähua o tēnei kupu ‘he iwi te tuarä o te tangata’, kei pöhëhëtia kei te körero tätou mö te tuarä, köiwi ake nei o tētahi tangata kotahi. Ae, kei te körerotia tētahi tangata kotahi nei, heoi, he iwi kë te mea e körerotia ana. Ko te tangata kotahi räua tahi ko te iwi (te tuarä); ko te iwi räua tahi ko te tangata kotahi. Koinei tētahi tikanga nui i roto i ngä iwi, i ngä hapü, i ngä whänau o ngä iwi Mäori puta noa i te motu. Nö reira, i te wä i a Te Rauparaha mä, ki te pä tētahi ähuatanga ki te tangata kotahi, pérä i a Te Rauparaha, ka pä hoki ki töna iwi.
- 10      Nä, ko te tikanga i puta ai ënei körero, e mea ana ahau he pënei rawa te tikanga mö ngä rangatira katoa o ngä iwi e noho nei i Te Upoko-o-te-ika me Te Tauihu-o-te-waka-o-Mäui. He pënei te tikanga mö Te Rauparaha, mö Te Whatanui, mö Te Wharepöuri, mö wai atu ränei. Arä, haere ana he rangatira<sup>20</sup>, haere ana hoki he iwi.
- 11      Koia hoki i tae mai Te Tuaränui-o-Pakake me Ngäti Huia ki te tonga, arä, he aituä i pä ki a Te Rauparaha me töna whänau. Nä Te Tuaränui-o-Pakake tēnei mate i takitaki kia ea. Koia hoki i uru ai Te Tuaränui nei me Ngäti Huia ki te raupatutanga a Ngäti Toarangatira i ënei whenua. He take raupatu tä rätou ki ënei whenua.

---

<sup>20</sup> Koinei hoki te tikanga o te kupu ‘rangatira’. Arä, he ‘ranga’ i ngä ‘tira’, he whakatakä i ngä ope, he whakakotahi i te iwi.